

10. Герзанич В.М. Шляхи вдосконалення нормативно-правового регулювання іноземного інвестування в Україні / В.М. Герзанич, І.І. Черленяк, В.М. Бондаренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/10_2015/4.pdf

11. Конвенція про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_060

12. Бойчук Р.П. Деякі проблеми модернізації інвестиційного законодавства України на сучасному етапі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2014/11/Boychuk.pdf>

13. Воронин А. Евро-2012: экономические итоги / А. Воронин [Электронный ресурс] // Зеркало недели. – 2013. – 14 июня (№ 21). – Режим доступа: <http://gazeta.zn.ua/business/evro-2012-ekonomicheskietogi.html>.

УДК 347.9

Семиполець В. В.,
аспірант кафедри цивільного права та процесу
Національної академії внутрішніх справ

СУДОВИЙ РОЗГЛЯД СПРАВ ПРО ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ

У даній науковій статті розглядається актуальне питання, яке полягає у судовому розгляді справи про позбавлення батьківських прав. Також зроблені ґрунтовні висновки та пропозиції щодо зазначеної тематики.

Ключові слова: позбавлення батьківських прав, судовий розгляд, стадії цивільного процесу, судові засідання, заочний розгляд цивільної справи, орган опіки і піклування.

В данной научной статье рассматривается актуальный вопрос, который заключается в судебном рассмотрении дела о лишении родительских прав. Также сделаны основательные выводы и предложения по рассматриваемой тематике.

Ключевые слова: лишение родительских прав, судебное разбирательство, стадии гражданского процесса, судебное

заседание, заочное рассмотрение гражданского дела, орган опеки и попечительства.

In this scientific article, the current issue is considered, which consists in the judicial examination of the case of deprivation of parental rights. Also, solid conclusions and proposals on the subject matter were made.

Keywords: deprivation of parental rights, trial, stages of civil process, court session, absentee consideration of civil case, body of guardianship and trusteeship.

Постановка проблеми. Найважливішою стадією цивільного процесу, в якій суд розглядає справи про позбавлення батьківських прав, є судовий розгляд. Шляхом розгляду цивільних справ здійснюються функції правосуддя і виконуються завдання цивільного судочинства – захист прав і законних інтересів фізичних, юридичних осіб і держави [1, с. 371]. Роль суду на стадії судового розгляду справ полягає в справедливому, неупередженому та своєчасному розгляді цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб.

Виклад основного матеріалу. Процесуальний порядок розгляду справ про позбавлення батьківських прав здійснюється за загальними правилами цивільного судочинства відповідно до положень Глави 4 Розділу III ЦПК України, з урахуванням особливостей, обумовлених правовою природою зазначеної категорії справ.

Частини 1, 3 ст. 158 ЦПК України закріплюють положення, відповідно до якого розгляд судом цивільної справи відбувається в судовому засіданні з обов'язковим повідомленням осіб, які беруть участь у справі. Термін «судовий розгляд» слід визнати більш вірним, ніж термін «судове засідання», бо визначальним у назві стадій процесу є зміст діяльності суду, що здійснюється в цій стадії, а також ті безпосередні цілі та завдання, які вирішуються судом у кожній конкретній стадії процесу». При цьому судове засідання, як

зазначають учені, є лише процесуальною формою, в якій здійснюється розгляд і вирішення справи по суті [2, с. 176].

У цивільно-процесуальному праві судовий розгляд поділяють на відповідні частини, кожна з яких характеризується характерними лише для неї завданнями та змістом. Судовий розгляд справ про позбавлення батьківських прав складається з таких частин: 1) підготовчої частини; 2) розгляду справи по суті; 3) судових дебатів; 4) ухвалення і оголошення судового рішення.

Під час підготовчої частини судового розгляду перевіряється наявність умов, необхідних для розгляду і вирішення зазначеної категорії справ. Перелік процесуальних дій, які в сукупності складають підготовчу частину, та процесуальний порядок їх здійснення регламентований ст.ст. 163-172 ЦПК України.

У призначений для розгляду справи про позбавлення батьківських прав час головуєчий, відповідно до ст. 163 ЦПК України, відкриває судові засідання й оголошує справу, яка розглядатиметься. Після чого секретар судового засідання доповідає суду, хто з викликаних осіб з'явився в судові засідання, чи вручено судові повістки та повідомлення тим, хто не з'явився, та повідомляє причини їх неявки, якщо вони відомі. Суд, у свою чергу, встановлює особи тих, хто з'явився, а також перевіряє повноваження представника. У разі якщо при розгляді справ про позбавлення батьківських прав бере участь перекладач, головуєчий, відповідно до ст. 164 ЦПК України, роз'яснює йому права та обов'язки і попереджає про кримінальну відповідальність згідно зі ст.ст. 384, 385 КК України. Після чого, згідно зі ст. 165 ЦПК України, із зали судового засідання видаляються свідки у відведені для цього приміщення та оголошується склад суду (ст. 166 ЦПК України), а також прізвища експерта, перекладача, спеціаліста, секретаря судового засідання і роз'яснюється особам, які беруть участь у справі, право згідно зі ст.ст. 20-25 ЦПК України заявляти відводи, що є гарантією об'єктивного розгляду справи. Справи про позбавлення батьківських прав, відповідно до ч. 1 ст. 18 ЦПК України, розглядаються одноособово суддею, який є головуєчим і діє від імені суду.

Наступною процесуальною дією головуючого в підготовчій частині судового розгляду є обов'язок щодо роз'яснення особам, які беруть участь у справі, їхніх прав та обов'язків, основні з яких закріплені у ст.ст. 27, 31 ЦПК України, та вирішення можливих заяв та клопотань від осіб, які беруть участь у справі, шляхом постановлення відповідної ухвали. Після цього судом вирішується питання щодо можливості розгляду справи про позбавлення батьківських прав при наявному складі учасників.

Відповідно до п. 20 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції», явка до суду є правом, а не обов'язком сторони у справі.

Г. Я. Тріпільський, відзначаючи важливість для належного встановлення обставин справи про позбавлення батьківських прав присутності обох сторін для дачі пояснень, зазначає, що в разі неявки відповідача, повідомленого належним чином про час і місце судового розгляду, якщо буде встановлено, що така неявка викликана байдужістю відповідача до дитини, суд повинен вирішити справу на підставі наявних у ній доказів та винести рішення [3, с. 136].

Згідно аналізу судових рішень, зокрема Ізмаїльського міськрайонного суду в Одеській області за 2009 – 2011 роки [4] за зазначений період із 51 проаналізованих справ даної категорії – 25 справ розглянуті в порядку заочного провадження. За результатами розгляду справ у всіх без винятку випадках вимоги позивача задоволені в повному обсязі.

Проаналізована практика вирішення судами справ про позбавлення батьківських прав за відсутності відповідача викликає низку справедливих заперечень і ще раз підтверджує занадто спрощений підхід суду до розгляду названої категорії справ. Перш за все потребують зауважень умови, якими суд, як правило, оперує, обґрунтовуючи можливість розгляду справ про позбавлення батьківських прав за відсутності відповідача.

Згідно ч.ч. 1, 2 ст. 224 ЦПК України умовами проведення заочного розгляду є: 1) неявка відповідача в судове засідання; 2) належне повідомлення відповідача; 3) відсутність поважних

причин неявки; 4) відсутність прохання відповідача про розгляд справи за його відсутності; 5) згода позивача. Вирішуючи питання про можливість розгляду справ про позбавлення батьківських прав за відсутності відповідача, слід звернути увагу на питання неявки відповідача та належного його повідомлення.

Частина 9 ст. 74 ЦПК України передбачає, що відповідач, зареєстроване місце проживання (перебування), місцезнаходження чи місце роботи якого невідоме, викликається в суд через оголошення в пресі. З опублікуванням оголошення відповідач вважається повідомленим про час і місце розгляду справи. У науці цивільного процесуального права назване правило пов'язують з процесуальною фікцією, адже в цьому разі й суд і позивач розуміють, що відповідач дійсно може не знати про пред'явлений позов, але законодавець у такому разі свідомо допускає можливість розгляду справи за відсутності відповідача [5, с. 46-47].

Пленум Верховного Суду України в постанові «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції» звертає увагу на те, що повідомлення про виклик відповідача через оголошення в пресі не буде підставою для заочного розгляду при неявці відповідача в судові засідання, коли відоме його місце проживання.

Д. Д. Луспеник вказує на недопустимість зловживання нормою ч. 9 ст. 74 ЦПК України і вважає, що оголошення в пресі можна давати, лише, коли відповідач знявся з реєстраційного обліку за місцем проживання або є рішенням суду про визнання його таким, що втратив право користування житлом за певною адресою [6, с. 260-261]. Проте, через те, що на сьогодні інститут заочного розгляду справи набув широкого вжитку в практиці, у тому числі й при розгляді справ про позбавлення батьківських прав, повна відмова від нього не є доцільною.

Однак варто пам'ятати, що позбавлення батьківських прав є крайнім заходом впливу на батьків, які не виконують свої батьківські обов'язки, і у виняткових випадках суд може відмовити в задоволенні позову про позбавлення батьківських

прав, попередивши відповідача про необхідність зміни свого ставлення до обов'язків щодо виховання та утримання дитини. У разі ж заочного розгляду справи суд ухвалює заочне рішення на підставі наявних у справі доказів, які, як правило, надані лише позивачем, а це, у свою чергу, не надає можливості для суду справедливо, неупереджено, повно і всебічно з'ясувати обставини справи. Вважаємо, що при вирішенні можливості заочного розгляду названої категорії справ суд повинен підходити надзвичайно обережно та виважено, враховуючи інтереси дитини.

Неможливо погодитись із висловленою в літературі думкою, що «відкладення судового розгляду через неявку відповідача (відповідачів) у судові засідання в більшості випадків є невинуватим, оскільки істотних доказів у заперечення позовних вимог позивача, які б вплинули на зміст рішення суду, він може і не мати, і це лише створює перепони для своєчасного розгляду справи протягом розумного строку...» [7, с. 66]. Таке твердження не відповідає основним засадам здійснення цивільного судочинства.

Відповідно до ч. 4 ст. 19 СК України, участь органу опіки та піклування при розгляді судом спорів щодо позбавлення батьківських прав є обов'язковою. Частина 5 зазначеної статті закріплює правило, згідно з яким орган опіки та піклування подає до суду письмовий висновок щодо вирішення спору. Безпосереднє ведення справ та координація діяльності стосовно захисту прав дітей, зокрема дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, покладаються на служби у справах дітей [8].

Незважаючи на наявність законодавчих приписів щодо обов'язкової участі у справах про позбавлення батьківських прав органів опіки та піклування, продовжуються випадки, коли розгляду і вирішення названої категорії справ за відсутності даного органу.

Практику щодо залучення до участі прокурора при розгляді й вирішенні справ про позбавлення батьківських прав вважаємо хибною, адже прямої вказівки на обов'язковість участі прокурора у справах даного виду немає.

Центральною частиною судового розгляду справ визнається розгляд справи по суті. Саме тут за участі всіх суб'єктів процесу в умовах змагальності й рівноправності сторін досліджуються і аналізуються фактичні обставини справи.

Відповідно до ч. 1 ст. 173 ЦПК України, розгляд справи по суті розпочинається доповіддю головуєчого про зміст заявлених вимог та про визнання сторонами певних обставин під час попереднього судового засідання, після чого з'ясовується, чи підтримує позивач свої вимоги, чи визнає відповідач вимоги позивача та чи не бажають сторони укласти мирову угоду. Визнання відповідачем позову, за наявності для того законних підстав, надає право суду ухвалити рішення про задоволення позову про позбавлення батьківських прав відповідно до ч. 4 ст. 174 ЦПК України.

Застосування інституту мирової угоди та відмови від позову у справах про позбавлення батьківських має певні особливості та обумовлено низкою застережень. Зокрема, мирова угода не може бути визнана судом та служити підставою для закриття провадження у справі. Це саме стосується й можливості передачі розгляду справи до третейського суду, оскільки законодавець такої можливості для даної категорії справ не передбачає. У разі волевиявлення позивача у формі відмови від позову на самому початку розгляду справи по суті, суд для правильного вирішення таких питань має підходити надзвичайно відповідально та обережно, з'ясувавши всі можливі обставини, пов'язані з відмовою від позову на предмет їх відповідності до закону та прав і охоронюваних інтересів дитини, з обов'язковим врахуванням положень ч. 5 ст. 174 ЦПК України, відповідно до якої суд не приймає відмови позивача у справі, в якій особу представляє її законний представник, якщо його дії суперечать інтересам особи, яку він представляє.

Далі суд переходить до заслуховування пояснень осіб, які беруть участь у справі, що повинно здійснюватися в точній послідовності з положеннями ЦПК України. Першими дають пояснення у справі особи, які звернулися до суду, тобто спочатку суд заслуховує позивача, після чого – відповідача та третю особу, яка бере участь на його стороні, а також інших осіб, які беруть участь у справі.

Новелою цивільного процесуального законодавства стало положення ч. 2 ст. 57 ЦПК України, згідно з якою доказове значення у справі мають пояснення сторін, третіх осіб, їх представників, допитаних як свідків. Відповідно до ст. 184 ЦПК України, якщо сторона, третя особа, їх представники заявляють, що факти, які мають значення для справи, їм відомі особисто, вони за їхньою згодою можуть бути допитані як свідки згідно із ст.ст. 180-182 ЦПК України.

А. С. Олійник звертає увагу на те, що у всіх надісланих для узагальнення справах сторони, їх представники давали пояснення як особи, які беруть участь у справі. У жодній справі з протоколу судового засідання не вбачається, що суд пропонував стороні дати пояснення відповідно до ст. 184 ЦПК України та роз'яснював наслідки такої відмови [9, с. 133-134].

Незважаючи на те, що показання свідків є найбільш поширеним засобом доказування, розгляд справ про позбавлення батьківських прав, як засвідчує аналіз судової практики, як правило, відбувається без їх участі навіть за наявності у матеріалах справи відповідного клопотання про такий виклик.

Важливе значення в дослідженні обставин справи мають письмові докази, які оголошуються в судовому засіданні та надаються для ознайомлення особам, які беруть участь у справі, а в необхідних випадках – також експертам, спеціалістам та свідкам. Особи, які беруть участь у справі, можуть давати свої пояснення з приводу цих доказів.

Аналіз судової практики засвідчив, що в більшості випадків при розгляді справ про позбавлення батьківських прав обставини справи суд встановлює лише на підставі висновку органу опіки та піклування. Незважаючи на те істотне значення, яке має висновок органу опіки та піклування для вирішення питання про позбавлення матері, батька дитини батьківських прав, все ж таки дослідження обставин справи не повинно обмежуватися лише ним, а мають бути враховані й інші докази. Крім того, відповідно до ч. 6 ст. 19 СК України, суд може не погодитися з висновком органу опіки та піклування, якщо він є недостатньо обґрунтованим, суперечить інтересам дитини.

Водночас непоодинокі випадки надання органами опіки та піклування формальних висновків у справі, які судами не оцінюються критично [9, с. 133].

Цивільне процесуальне законодавство прямо не визначає, коли саме представник органу опіки та піклування повинен викласти думку щодо доцільності позбавлення батьківських прав, відображену у висновку. У науці цивільного процесуального права з даного приводу домінуючим є погляд, згідно з яким такий висновок оголошується після дослідження показань свідків, письмових, речових доказів та висновку експерта. Враховуючи те, що висновок органу опіки та піклування, з урахуванням вищевикладеного, є всі підстави вважати письмовим доказом, у справах про позбавлення батьківських прав доцільним є його оголошення під час розгляду справи по суті після з'ясування всіх обставин справи, а в разі наявності у справі висновку експерта, відповідно, після його дослідження. Зазначеним висновком органи опіки і піклування на підставі відомостей, одержаних у результаті обстеження умов проживання дитини, батьків тощо, а також на підставі дослідження фактичних обставин справи в судовому засіданні обґрунтовують можливість позбавлення батьківських прав.

У законодавстві існує невизначеність щодо того, чи повинен орган опіки та піклування надавати разом з висновком акт обстеження умов проживання дитини чи інших осіб.

Суд оцінює належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності. Оцінка судом доказів здійснюється за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів.

Після з'ясування всіх обставин справи та перевірки їх доказами суд, відповідно до ст. 192 ЦПК України, постановляє ухвалу про закінчення з'ясування обставин справи та перевірки їх доказами і переходить до судових дебатів. За змістом виступи в дебатах відрізняються від пояснень осіб, які беруть участь у справі, що надаються на початку розгляду, тим, що на цій стадії аналізуються вже перевірені докази. Тут не просто

формулюються вимоги, а вони обґрунтовуються як з фактичної, так і з правової точки зору [10, с. 279].

Послідовність виступів у судових дебатах з промовами осіб, які беруть участь у справі, чітко регламентована законом та закріплена у ст. 193 ЦПК України. Першим у судових дебатах при розгляді справ про позбавлення батьківських прав надається слово позивачеві та його представникові. Треті особи без самостійних вимог виступають у судових дебатах після особи, на стороні якої вони беруть участь. Третя особа, яка заявила самостійні вимоги щодо предмета спору, та її представник у судових дебатах виступають після сторін.

Пункт 2 ч. 2 ст. 166 СК України закріплює положення, відповідно до якого одночасно з позбавленням батьківських прав суд може на вимогу позивача або за власною ініціативою вирішити питання про стягнення аліментів на дитину. Повним відтворенням зазначених законодавчих приписів є роз'яснення, надане спеціалістами Верховного Суду України у постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав», відповідно до абз. 7 п. 16 якої одночасно з позбавленням батьківських прав суд може на вимогу позивача або з власної ініціативи вирішити питання про стягнення аліментів на дитину. При цьому будь-яких окремих законодавчих приписів, які б надавали суду право вийти за межі заявлених позивачем вимог у цивільному судочинстві, немає, що, у свою чергу, обумовлює наявність неоднозначних та суперечливих позицій у правовій науці щодо права суду вийти за межі заявлених позовних вимог при розгляді й вирішенні справ про позбавлення батьківських прав.

На думку Н. О. Міненкової, спрощений підхід до розгляду справ про позбавлення батьківських прав, який знаходить свій вияв у тому, що суди в більшості справ не вирішують питання про стягнення з батьків аліментів на утримання дітей, призводить до повної безвідповідальності батьків, які ухиляються від своїх обов'язків щодо виховання та утримання дітей [11, с. 43].

Наступним «каменем спотикання» в правовій доктрині та судовій практиці при розгляді справ про позбавлення батьківських прав є вирішення судом питання про можливість виселення того з батьків, хто позбавлений батьківських прав, з приміщення, в якому він проживає з дитиною. Частина 1 ст. 167 СК України закріплює положення, згідно з яким якщо дитина проживала з тим із батьків, хто позбавлений батьківських прав, суд вирішує питання про можливість їх подальшого проживання. Відповідно, проблематику щодо можливого виселення матері, батька дитини, позбавлених батьківських прав, доцільно розглядати у двох аспектах: 1) можливість виселення такого відповідача в разі наявності відповідної вимоги позивача, заявленої з вимогою про позбавлення батьківських прав; 2) можливість вирішення судом питання щодо виселення того з батьків, хто позбавлений батьківських прав, з житлового приміщення, в якому він проживає з дитиною, за власною ініціативою, тобто коли така вимога не заявлена позивачем.

Що стосується можливості ухвалення рішення про виселення того з батьків, хто позбавлений батьківських прав, з житлового приміщення, в якому він проживає з дитиною, за ініціативою суду, то, як і в разі вирішення питання про стягнення аліментів, вважаємо можливим погодитися, що суд сам за своєю ініціативою не може постановити такі рішення, поки не буде заінтересованими особами пред'явлено позов про виселення або примусовий поділ житла чи його примусовий обмін [12, с. 507].

Заключною частиною стадії розгляду справи є ухвалення та оголошення рішення.

Література:

1. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України : підручник / М. Й. Штефан. – К. : Видав. Дім «Ін Юре», 2005. – 624 с.
2. Советский гражданский процесс : учебник / под ред. А. А. Добровольского, А. Ф. Клеймана. – М. : Изд-во МГУ, 1970. – 440 с.
3. Тріпутьський Г. Я. Процесуальні особливості розгляду справ про позбавлення батьківських прав / Г. Я. Тріпутьський // Актуальні

проблеми політики : зб. наук. пр. / за ред. С. В. Ківалова. – О. : Фенікс, 2007. – Вип. 32. – С. 133-138.

4. Аналіз судових рішень Ізмаїльського міськрайонного суду в Одеській області за 2009 – 2011 р. [Електронний ресурс] : Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/>

5. Навроцька Ю. В. Заочний розгляд справи в цивільному процесі України : монографія / Ю. В. Навроцька. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 192 с.

6. Луспеник Д. Д. Розгляд цивільних справ судом першої інстанції / Д. Д. Луспеник. – Х. : Харків юрид., 2006. – 480 с.

7. Олійник Н. В. Окремі питання заочного розгляду цивільних справ / Н. В. Олійник, В. Я. Киян // Вісник Запоріж. нац. ун-ту. – 2010. – № 4. – С. 65-70.

8. Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини : постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866 // Офіц. вісник України. – 2008. – № 76. – Ст. 2561.

9. Олійник А. С. Узагальнення практики розгляду судами цивільних справ про усиновлення дітей, позбавлення батьківських прав, встановлення опіки та піклування над дітьми / А. С. Олійник // Судова апеляція. – 2009. – № 2 (15). – С. 122-144.

10. Советский гражданский процесс : учебник / под ред. К. И. Комиссарова, В. М. Семенова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрид. лит., 1988. – 480 с.

11. Міненкова Н. О. Позбавлення батьківських прав як спосіб захисту прав та інтересів дитини (дослідження судової практики) / Н. О. Міненкова // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 9 (85). – С. 42-44.

12. Сімейне право: Нотаріат. Адвокатура. Суд : наук.-практ. посіб. : у 2 кн. / Л. Ю. Драгневич, О. С. Пульнева, Є. І. Фурса [та ін.] / за заг. ред. С. Я. Фурси. – К. : Видавець Фурса С. Я., 2005. – Кн. 1. – 896 с.